

ФОРМИРАНЕ И РАННИ ГОДИНИ НА ИЛАРИОН ЛОВЧАНСКИ И КЮСТЕНДИЛСКИ

Йордан Минчев

FORMATION AND EARLY YEARS OF ILARION OF LOVECH AND KYUSTENDIL

Yordan Minchev

Abstract: *The article presents unfamiliar facts from the early years, the education and ministry of Ilarion Lovchansky and Kyustendil in Elena cell and the Hilendar convent, the Kapinovo Monastery “St. Nicholas”, his teachers and spiritual masters. It clarifies his birth year and his lecturers in Elena. The article also makes more precise the chronology of obedience and his consecration in deacon rank, the exact year of his going to the Metropolitan Cathedral of Veliko Turnovo and the time of his initial ministry until 1841 when he became the coadjutor to the bishop Neophyte Byzantium.*

Key words: *Monk, Bishop, Spiritual initiation, Archieire, Hypotion, Monastery.*

Пълна и точна биография на епископ Иларион Ловчански и митрополит Кюстендилски не е правена. Никола Бобчев твърди, че „у едно видно духовно лице в София се назел, както се учим, Радивоев ръкопис на биографията на Иларион Ловчански, родом от Елена, първоизбрания български екзарх“ [Бобчев, Н. 1925, с. 229]. Няколко статии от първата половина на XX в. отбелязват отделни страни от неговата дългогодишна дейност в Ловчанска и Кюстендилска епархии [Иванов, Й. 1906, с. 339–346; Васильов, Т. 1920, с. 109–114; Станимиров, С. 1930, с. 28–52, 70–81; Бобчев, Н. 1938, с. 205–228; Гошев, И. 1930, с. 224–225.]. Оскъдна е публикуваната кореспонденция за тази важна, но недостатъчно изследвана личност на църковното движение [Златарски, В. 1901, с. 28–56]. Запазени са и малко спомени на съвременници [Максим Пловдивски, Спомени..., с. 76–78; Урумов, И. 1932, с. 244–246], като той остава в сянката на другия Иларион – епископ Макариополски и митрополит Търновски. За да се разбере сложността и перипетиите, през които преминава българският църковен въпрос, е необходимо да се проучат и осветлят животът и дейността на този дългогодишен служител в Търновската митрополия, прото-сингел, Аксиополски и Ловешки епископ, работещ за българско образование, участник като депутат по право в Учредителното събрание, избран за първи и последен екзархийски Кюстендилски митрополит и за председател на местния комитет „Единство“.

Служението на Иларион Ловчански и Кюстендилски обхваща всички етапи на църковното движение – от самото зараждане той е свидетел на първите борби за отстраняване на гръцките владици в Търново, през трудният път, който извървява до отказването си от Патриаршията, председателството на първия

църковнонароден събор в Цариград и конституирането на самостоятелна Българска екзархия, Богоявленската акция и избора на църковен глава, до сложните преговори при отстояването на българските искания в смесените комисии и края с българо-гръцката схизма. Той е живата история на българското църковно движение – най-възрастният свещенослужител на възродената българска църковна самостоятелност.

Епископ Иларион Ловчански и Кюстендилски митрополит е многостранна и противоречива личност. Дълбоко вярващ, винаги проповядващ, смирен и кротък, благ, добронамерен, обичащ децата, подпомагащ просветното дело и устройството на училищата. Същевременно е обвиняван в какви ли не грехове – малограмотен, активен защитник на Цариградската патриаршия, дистанциран от църковното движение, кариерист, с угодническо поведение към гръцките владци, алчен и сребролюбец, липса на силна воля, нерешителност и малодушие.

Той поддържа кореспонденция с дейците на църковната борба – епископ Иларион Макариополски и митрополит Търновски, екзарх Антим I, доктор Стоян Чомаков, Гаврил Кръстевич, Христо Стамболски, Никола Златарски. Има широки контакти с Вселенските патриарси Кирил VII и Антим, и висши турски саво̀вници.

Ранните години от неговия живот и дейност са най-малко документирани. Всичко онова, което съобщава в автобиографичните си бележки, писани в Кюстендил през 1878 г. и летописните бележки на Йоан четец в Поменика на Къпиновския манастир, са кратки сведения, към които се допълват документи от Кондиката на Търновската митрополия, водени при владците Иларион Критски, Панарет, Неофит Византиос и Атанасий, а също и спомени на съвременници и изследователи по църковния въпрос.

В статията ще представя малко известни факти от ранните години, образованието и служението на Иван Иванов (Йоан четец и дякон Иларион) в Еленската килия и Хилендарския метох, Къпиновския манастир „Св. Николай“, неговите учители и духовни наставници. Внасям нови данни за рождената му година, за преподавателите му и за ролята на духовниците таксидиоти от Хилендарския метох в Елена. Уточнявам хронологията на послушничеството и посвещаването му в дяконски сан, точната година на отиването му в Търновската митрополия и времето на първоначалното му служение до 1841 г., когато става протосингел.

В автобиографичните си бележки, писани през 1878 г. в Кюстендил, митрополит Иларион отбелязва: *„Наше смирение роден в селото Елена, сега наречен градец, на 1800 лето или 1801, в свето кръщение наречен Иван. От православни родители Иван и Васила”* [Иванов, Й. 1906, с. 339]. Самият той явно има колебание за точната година, в която се е родил.

Двадесет години преди Кюстендилските си записки, в писмо до учителя в Търново Никола Златарски от 17 декември 1859 г., Иларион като Ловчански епископ пише: *„ази как-как изтърколих шейсеттях, трябва отсега да се готвя”* [Златарски, В. 1901, с. 33]. А това означава, че Иларион определя

сам, че се е родил през 1799 г. От изследователите само Станимир Станимиров обръща внимание на този факт от биографията на митрополит Иларион, всички останали приемат за рождена 1800 или 1801 г. [Станимиров, С. 1930, с. 28] Считам, че Иван Иванов е роден именно през 1799 година, така че ще датирам живота и делото на епископ Иларион Ловчански и митрополит Кюстендилски по тази година, а в самото изложение по-нататък ще се обоснова защо приемам точно тази година за рождена.

Освен спорната рождена година има известни неясноти и неточности около родното място на Иван Иванов. Сам владиката Иларион като Кюстендилски митрополит в спомените си не уточнява, че е роден в Горни Чукани, а буквално пише „роден в селото Елена“. Точно този текст дава повод на изследователите му за известно разногласие относно месторождението му. Преди това на един осветен от Иларион антиминос¹ на 24 май 1860 г., е записано следното: „Се освети от Ловчанския епископ Илариона, родом българин из търновското село Елена“ [Гошев, И. 1930, с. 224]. И в двата документа той недвусмислено отбелязва, че е роден в Елена.

Никола Бобчев в своята статия детайлно представя мненията на различните автори къде е роден епископ Иларион [Бобчев, Н. 1938, с. 209–210]. Митрополит Максим Пловдивски грешно отбелязва, че Иларион е родом от с. Церова кория. Максим е един от малкото съвременници на епископ Иларион Ловчански, оставили ни спомени за него. Като юноша е близък до владиката, послушник и четец в Троянския манастир „Усп. Богородично“, няколко години „под негов надзор и попечителство“ [Максим Пловдивски, Спомени..., с. 76]. Тома Васильов се приближава до верния отговор, посочвайки, че Иларион Ловчански „е родом от Еленските колиби“ [Васильов, Т. 1920, с. 109]. За този автор Н. Бобчев отбелязва една подробност, че като тетевенец, бидейки от Иларионовата епархия и при това служил известно време в Елена като околийски началник наскоро след Освобождението, вярно е посочил, че първият владика българин светителствал в Ловчанската епархия през време на турското владичество и на фанариотската църковна власт, е наистина от Еленски колиби. Нему е оставало само да прибави – „от близките току до Елена колиби – Горни Чукани“ [Бобчев, Н. 1938, с. 209–210]. Ст. Станимиров обявява за невярно написаното от Т. Васильов, като продължава да твърди, че родното място на Иларион е Елена [Станимиров, С. 1930, с. 28].

И поп Йовчо от Трявна, съвременник на Иларион, и както трябва да се предполага, лично запознат с него, като отбелязва в известния свой Летопис датата на посвещаването му за Аксиополски епископ, посочва, че е „българин, родом от село Елена (Чуканите)“ [Поп Йовчо от Трявна, Летопис и родословие..., с. 58]. Йордан Попгеоргиев посочва в статията си за град Елена, че Иларион „бил от близните колиби“ [Попгеоргиев, Й. 1904, с. 90].

¹ Антиминс – парче плат, на което се извършва Св. евхаристия. От гръцката дума *ant-* – вместо, и латинската *mensa* – олтарна маса, трапеза; буквално се превежда като местотрапезие.

Н. Бобчев сякаш оправдава владиката, като заключава: „Но и дядо Иларион, като се е казал, че е родом от Елена, не е сгрешил, защото, първо, малките, близки до Елена колиби Горни и Долни Чукани, състоящи от по няколко къщи, не образуват дори отделна община, а се числят към Еленската. При това жителите от Еленските колиби почти винаги се показват като „еленчани“, което е и понятно, и целесъобразно” [Бобчев, Н. 1938, с. 210].

Еленският краевед Марко Дичев слага точка на спора къде е родното място на владиката Иларион, посочвайки, че той е родом „от близките до Елена колиби – Горни Чукани” [Дичев, М. 1931, с. 72]. Уточнява, че „в околностите на Елена има много селца – махали, наречени колиби, а населението се нарича колибари. Тези колибари не живеят в прости колиби (сламенки и хижи), а в двуетажни паянтови или масивни къщи” [Дичев, М. 1931, с. 45]. Що се отнася до еленските колиби, както в района на Габровско, Тревненско, Дряновско, те са многобройни, като са основавани от един род, и впоследствие към него се заселват и някои други родове или отделни семейства. Причините пък за преселването са най-различни – епидемии, насилия на турци, търсене на по-добро препитание.

Защо са тези различия и неточности по въпроса за родното му място? Днес вече е сигурно и точно установено, а и повечето негови изследователи правилно посочват, че Иван Иванов е роден в колибите Горни Чукани, Еленска градска община, отстоящи само на 3 км от Елена. Град Елена е разположен в една малка котловина под южните склонове на високото и разстляно Чуканско бърдо. Грешката при някои от биографите на Иларион се дължи на близостта на това възвишение, наречено Чуканско бърдо или баир, заграждайки Елена от север. С прекрасно южно изложение, с най-чистия въздух в Еленската котловина през 1879 г. в полите на Чукани са построени казармите на Осми резервен полк [Попгеоргиев, Й. 1904, с. 75], а след Първата световна война в сградите се помещават двете професионални училища. През 1930–1931 г. в Горни Чукани е изградено чудесно двуетажно здание за детска колония (почивна станция) на дружество „Здравец“ гр. Елена, благодарение на родолюбивия дарител доктор Христо Йорданов Момчилов (1873–1928). През 1960 г. се открива климатично (оздравително) училище за гръдно преболедували деца².

Стефан Бобчев твърди, че Иван Иванов учи в Еленската килия при даскал Дойно Робовски, известен още и като Граматик [Бобчев, С. 1938, с. 73]. Родолюбивият учител, роден в средата на XVIII в. в с. Дрента, първоначално се занимава със златарство и каменна пластика, а по-късно става и свещеник. Той прави красивия препис на Паисиевата история, известен като Еленски (1784), като го подвързва заедно със „Стематографията“ на Христофор Жефарович.

Отново Ст. Бобчев посочва, че друг негов учител е монах Николай Михайлов, грък от остров Станкьо [Бобчев, С. 1938, с. 33]. Към 1805 г. смелият и

² Повече за махала Горни Чукани вж. Станев, Х. 2005, с. 201.

енергичен еленски чорбаджия хаджи Иван Кисьов го настанява за учител в Елена, който служи при владиката Даниил в Търново. Учителят Николай Михалюв въвежда в Елена Питагоровата таблица³.

Напълно възможно е още един учител да преподава на Иван Иванов в Елена. Това е влиятелният „*всепреподобнейший архимандрит и епитроп светоготорновскаго, Г. Х. Неофит Хилендарец*“, дългогодишен монах-таксидиот в Елена (1795–1821), по-късно епитроп и протосингел на търновския митрополит Иларион Критски. Голям родолюбец, „*ревнител за българската книжнина*“, той е сред първите спомоществатели на български книги, печатани по времето на Иларион Критски [Трифонов, Ю. 1917, с. 11]. Димитър Самоводски и Йордан Попгеоргиев сочат, че той „*бил стоял в Елена 26 години*“ [Радев, И. 2008, с. 98–99; Попгеоргиев, Й. 1904, с. 90], докато Милан Радивоев отбелязва, че е учител в Елена 16 години [Радивоев, М. 1912, с. 3], а Петко Асенов твърди, че той учителствал в килията над параклиса „Успение Пресв. Богородици“ от 1808 до 1820 г. [Асенов, П. 1968, с. 58] Никой от изследователите на Иларион не споменава за този духовник, че е учител на Иван Иванов в Елена, който по-късно изиграва важна роля за младия дякон Иларион при постъпването му в Къпиновския манастир и в Търновската митрополия.

М. Дичев отбелязва, че „*при даскал Дечо* (както еленчани популярно наричали Андрей Робовски) *следвали добри ученици, отсетне видни обществени и просветителни дейци*“, сред които и бъдещият Иларион Ловчански [Дичев, М. 1931, с. 113]. Няколко биографи по-късно повтарят това непроверено сведение [Асенов, П. 1968а, с. 252; Петков, П., Медникаров, Х., Славов, В. 1995, с. 139; Станев, Х. 2008, с. 35]. То е неприемливо, защото първо Андрей Робовски (роден през 1801 г.) е връстник на Иван Иванов, и второ, когато даскал Дечо става учител в Елена през 1819 г., Иларион е вече в Къпиновския манастир и току-що се е замонашил. Митрополит Иларион единствено отбелязва, че учи 27 години, но продължава образованието си в манастира и след това в Търновската митрополия при владиката Иларион Критски. Никъде в своите летописни бележки не споменава, че даскал Дечо е негов учител. По-скоро считам, че биографите на Андрей Робовски грешат, като заменят бащата Дойно Граматик със сина Андрей.

Първите учители на Иван Иванов – Дойно Граматик, Николай Михалюв и архимандрит Неофит Хилендарец го въвеждат в тайните на Словото и свещените книги. Напълно логично е той да постъпва на 7-годишна възраст, около 1806 г., в Еленската килия, т.е. така годината 1799 отговаря именно на рождението му, а не по-късните 1800 или 1801 г. Този датировка поставям с уговорката, че Иларион получава първоначално образование в Елена в продължение на три-четири години от 1806 до 1810 г.

„*Четене учих в същото село*“ [Иванов, Й. 1906, с. 339]. Владиката Иларион ни осведомява какво е образованието му – образование с напълно

³ Това представлява таблицата за умножение, кръстена в чест на Питагор. Във вид на таблица по вертикала и хоризонтала са написани числата от 1 до 10.

религиозен характер, каквото е в килийните училища и в манастирите по всички български земи през тази епоха. „При това те трябва да задоволят не толкова светските нужди, колкото черковно-религиозните, да подготвят свещеници, които да могат да изпълняват службата си с помощта на старите черковни книги” [Арnaudов, М. 1971, с. 260]. То започва в Еленската килия при един от най-уважаваните учители Дойно Граматик. Чели са от ръкописни книги, както разказва Стоян Робовски, внук на Дойно Граматик, който в запазени бележки споменава, че „*дядо му служел по един ръкописен служебник, писан от някого си Недко от Калофер*” [Попгеоргиев, Й. 1904, с. 83]. Обучението по писане и смятане се води на панакида⁴, тъй като хартията все още е рядко срещана и скъпа.

Какви предмети изучава Иван Иванов в Еленската килия и Хилендарския метох? Обикновено по това време в килийните училища се обучава по средновековния метод на четене и писане, събиране и изваждане. В учебното съдържание на тези религиозно-догматични по характер училища няма промени [Радкова, Р. 2004, с. 503]. Децата продължават да се ограмотяват по богослужбените ръкописни книги на църковнославянски език. В Кюстендилските автобиографични бележки на митрополит Иларион е записано, че „*в онова време в училищата преподаваха Часослов и Псалтир, църковно учение, граматика, катехизис и политически науки отнюд не са слушаше*” [Иванов, Й. 1906, с. 339]. Основно се използвали и „*методите на панакидата и на фалангата, прилагани и у нас до средата на XIX в.*“ [Арnaudов, М. 1971, с. 193–194] Редица съвременници и педагози като Петър Берон, Неофит Рилски, Васил Априлов и Неофит Бозвели отбелязват недостатъците на тази система. Затова и Иван Иванов не получава за началото на XIX в. адекватно съвременно светско образование.

Прогонанарий хаджи Димитрий пише в своите записки, когато бил ученик при даскал Андрей Робовски, последният „*имаше обичай да изпява на учениците църковни тропари, кондаци неделни и празнични ирмоси на Господски и Богородични празници*” [Попгеоргиев, Й. 1904, с. 90]. Сигурно е наследена тази практика от бащата Дойно Граматик, така че Иван Иванов започва да усвоява тънкостите и на църковното пеене още в Елена.

В еленската килия бъдещият епископ Иларион Ловчански и Кюстендилски митрополит започва образованието си по няколко учебни предмета – четене, писане и църковно пеене (Дойно Граматик), гръцки език (Никола Михалюв), жития на светиите, пролозите и византийско църковно пеене (хилендарският духовник х. Неофит). То продължава три-четири години в периода от 1806 до 1810 г.

⁴ Панакидите се правят от крушови дъски, добре огладени, напоени с восък. Като изучат учениците един урок, остъргват панакидата с ножчето, и написва им се друг. [Попгеоргиев, Й. 1904, с. 92]

Сведенията за детските години на Иван Иванов са твърде оскъдни. В спомените си Пловдивският митрополит Максим отбелязва, че „*в детинство бил овчарче и с въодушевление разправяше за бащинско огнище*” [Максим Пловдивски, *Спомени...*, с. 76].

Вече 11-годишен, Иван Иванов отива в Къпиновския манастир през 1810 г., за да продължи образованието си. По уставите на Светогорските манастири голобради момчета не са приемани за послушници, но явно тук не се е държало толкова строго или за него е направено изключение. Кое го подтиква към манастирското усамотение и свещенослужението? Дали архимандрит х. Неофит от Хилендарския метох в Елена, с негово слово или проповед, или пък прочетена книга? Какво го привлича в Къпиновския манастир? Дали, четейки, „История славянобългарска” с пламенното слово на светогорския отец Паисий Хилендарски? Вероятно да, още повече, че след краткото пребиваване на Стойко Владиславов в Къпиновския манастир, братята на обителта преписват Историята от Софрониевия препис. Като ученик на Дойно Граматик бъдещият епископ Иларион неведнъж ще е попадал под влиянието на неговия препис. А може да се потърси и онази „*насока на благочестие и покорност пред съдбата естествено поражда у чувствителните младежи влечение на сърцето за мир, за спасение, за упование в някакъв промисъл, и то в лоното на манастира и на строгия аскетизъм*” [Арnaudов, М. 1971, с. 281–282].

Сигурно отиването му в манастира да е продиктувано от икономически причини. Вероятно Иван Иванов не е първороден син на родителите си Иван и Васила, както съществува честата практика тогава, един от по-малките синове да бъде посветен на Бога и даден в манастирско братство. За разлика от Стойко Владиславов – синът на богатия търговец Владислав Джелеп от Котел и от Стоян Михайловски от Елена, бъдещият епископ Иларион Макариополски – с произход от две чорбаджийски фамилии, Иван Иванов е от бедно семейство. Според митрополит Максим Пловдивски в детството си „*беше пасъл бащините си овце, както сам той казваше открито*” [Максим Пловдивски, *Стари спомени...*, с. 42]. Съвсем друг е пътят му отначало – много по-труден, тежък и обременителен, от този на другите двама свои именити събрата. Трудът на чобанин в планината през цялата година изисква освен умения да пасе овцете, да може да дои и сири мляко, да бие масло, да стриже вълната и най-вече да рине овчия тор. А храната е оскъдна, само попара, въобще – гладно и нерадостно съществуване, както картинно описва тази неволя на чобанин Захари Стоянов в „*Записки по българските въстания*“.

Попадането в манастира променя живота му – става черковен служител, човек на пост и молитва, но и на писаното слово. Пристъпвайки тежко кованата манастирска порта, за него вече светът не съществува със суетата и грижите си. Това е нормално за тогавашното време, когато единственият шанс за някакво що-годе образование е в килиите на големите манастирски обители. „*Тука продължил да се учи и то тъй, както се учили по онова време децата в манастирите; а именно: всеки ден той прочитал на стареца, при когото*

живял и ученик на когото бил, по нещо от някое житие, от някоя беседа на св. Йоан Златоуст, от Ефрем Сирий или от друг някой черковен писател. Старецът обяснявал прочетеното” [Станимиров, С. 1930, с. 28–30].

В своите бележки Иларион описва килийното училище в Къпиновския манастир от началото на XIX в., като, според някои изследователи сведение съществува още през XVIII в. [Миятев, К. 1936, с. 255–260] Подготовката в него се ограничава само в четенето на текстове от богослужебните книги. Манастирската библиотека е била голяма, пазеща ценни стари книги, извори на знания, до които достъп несъмнено е имал и постъпилият в манастира послушник.

Тук поема пътя на монашеското служение Иван Иванов. Отново липсват извори за този период от неговия живот. Няколко реда има в спомените му от 1878 г., публикувани от Й. Иванов „образован в манастир свети Николай Търновско окръжие” [Иванов, Й. 1906, с. 339] и две летописни бележки в Поменика на Къпиновския манастир.

Най-голямата и ценна старина на манастира е Поменик-триптих. Той е спасен при едно от многобройните кърджалийски нападения през 1795 г. от игумена на манастира хаджи Нефталим, когато за пореден път е опожарена светата обител.

Там е записана и най-ранната автобиографична записка от постриженика Йоан четец. Звезделин Цонев публикува за първи път летописната бележка, а Н. Бобчев прави обстоен преглед и анализ. Оригиналът е на места нечетлив и не е сигурно дали годините се четат правилно, понеже са написани със старобългарски букви:

„От село Елена. Знаино струвам аз Йоан четец, когато дойдох в манастира при духовния мой отец архимандрит хаджи Нефталим през 1810 г. После през 1818 бях поставен дякон Иларион и с моя отец и заедно с духовния мой брат Паисий бях на Йерусалим. Когато писах това писание, беше 1829 г.“ [Бобчев, Н. 1938, с. 208]⁵

Зв. Цонев предполага, че е „писана вероятно“ от Йоан четец от Елена, като публикува четири снимки от Поменика с много лошо качество, една от които е бележката на Йоан четец. Високо мнение за Иларион изказва този изследовател на българските старини: „Изглежда, че този писец е бил доста просветен човек, което се вижда и от самия ръкопис, с който са били написани имената в поменика и хрониката на обратната му страна.“ Подбудата да се запишат и съхранят тия данни именно в най-ценното прите-

⁵ Текстът е публикуван от Кондиката на Къпиновския манастир в: Цонев, З. 1937, с. 22. Н. Бобчев пише: „преписвайки си животописната бележка на „чтеца Йоан от селу Елена”, без да спазвам палеографските особености на Поменика, в който тя е поместена, понеже не пиша популярен очерк, а научно изследване. Види се обаче, че Цонев погрешно чете записката на „чтеца” Йоан, понеже писмото е нечетливо и въобще дефектно. Не съм уверен, дали и аз го чета безпогрешно.“

жание на манастира – поменикът в църквата – издава и високото съзнание пред историята и потомството, с което е бил проникнат този хронист [Цонев, З. 1937, с. 25].

Бележката на Йоан четец е кратка, но дава ценни сведения за ранните години от живота и дейността на монаха Иларион. В нея той отбелязва, че е от село Елена, постъпил е в манастира през 1810 г., че духовният му отец е дългогодишният игумен архимандрит Нефталим, че през 1818 г. четецът е подстрижен за монах и ръкоположен за дякон, като получава духовното име Иларион, и че е бил на поклонение с духовния си брат Паисий в Йерусалим. От страни на летописната бележка Йоан четец е упоменал кога е написана именно – 1829 г.

По обясними причини – поради липса на място, а и хартията в онези времена е била скъпа, Йоан четец е пестелив на думи – по принцип за монасите не е характерно многословието. Повече от 10 години дякон Иларион записва най-важните събития от това време и случващото се в Къпиновския манастир.

Когато разглеждат послушанието на Йоан четец, някои негови биографи твърдят, че той е съставил летописната история на манастира. Неправилно се свързва църковната степен четец с тази на преписвач и летописец на Поменика (кондиката) на манастира [Асенов, П. 1968 б, с. 253]. Иван Иванов като послушник и четец продължава тази летописна традиция, но той е само един от многото в поредицата летописци на „смутното време.“

Много често монасите отбелязват в приписки при кого са учили или кой е техният духовен наставник. В автобиографичната си записка Йоан четец е записал, че е от „селу Елена“ и постъпил в Къпиновския манастир през 1810 г. Приел го старецът архимандрит Нефталим, родом от с. Церова кория, дългогодишен игумен на манастира в периода 1794–1846, на когото е бил четец. Зв. Цонев открива, че „като игумен на манастира хаджи Нефталим е отбелязан в Поменика след името на Софроний йеромонах Котленин“ [Цонев, З. 1937, с. 27]. Младият послушник попада под закрилата на архимандрит Нефталим и е трябвало да го почита като баща, да се учи от него на послушание и на църковните служби. През 1830 г. ученюлюбивият игумен основава при манастира училище с доста широка програма – за подготовка на учители и свещеници. Погребан е в преддверието на манастирската черква на 30 януари 1846 г. [Цонев, З. 1937, с. 27]⁶ От митрополитската Кондика става ясно, че след смъртта му владиката Неофит Византиос упълномощава протосингела си Иларион да се грижи за Къпиновския манастир „Св. Николай“ [Радев, И. 2000, с. 332]. Така Иларион свързва своя живот и служение със светата обител от постъпването си като млад послушник през 1810 г. до 1852 г., когато е назначен за епископ на Ловчанска епархия.

⁶ Вероятно авторът прави механична грешка на с. 17, защото арх. Нефталим почива не през 1864, а през 1846 г., на 30 януари, както той сам пише по-нататък в своя труд на с. 27.

Преди да бъде ръкоположен в степените на свещенство (дякон, презвитер и епископ), послушникът преминава последователно по-долните степени на църковнослужителите – четец, певец и иподякон. Достатъчно е навярно първоначалното образование на Иван Иванов, защото скоро той е въведен в степен четец. Един от неговите биографи отбелязва, че „*младият послушник, за да спечели името „четец“, ще е правил впечатление като по-издигнат от другите послушници*” [Асенов, П. 1968 б, с. 253].

Четец от гръцки език *Αναγνώστης* означава православен църковнослужител [Чифлянов, Б. 1997, с. 291–294]. Въвеждането в тази степен се нарича хиротестия и се извършва чрез възлагане на ръцете, чрез слово, отделна молитва и връчване на вещ, в случая с четеца това е богослужбена книга „Апостол“, от която новият четец прочита някое изречение. Хиротесията на четец се извършвала от епископ извън Св. олтар в отделен ден. Той се обличал в стихар и пояс. Давали му леген, кана с вода и кърпа, за да полива на архиерея преди великия вход.

В манастира младият послушник Иван Иванов, освен че продължава образованието си, в продължение на пет години следва задълженията си на църковнослужител – пост, молитви, благочестиво смирение, служба в черква сутрин и вечер, послушание пред по-старите братя и игумена, подчинение на реда и безропотно изпълнение на всяка възложена работа. Той вече има опит от родното си място и едва ли му се е виждала трудна ежедневната манастирска работа. Обителта е имала многобройни имоти, в широката и хладна изба още стоят големите бъчви, а хамбарите и другите постройки за птици и стада свидетелстват за богати запаси от храни.

През 1815 г. четец Йоан дава обет за послушание. Това е един тригодишен период на изпитание, в който се проверява дали кандидатът е способен да заслужи този монашески чин и послушание в манастира. При монасите изискването за грамотност е много важно. В този срок всеки кандидат трябва да се ограмоти и добие известни богословски познания, като изпълнява всички задължения, които имат монасите, наричани от народа калугери. Именно тогава ролята на духовен баща на архимандрит Нефталим, грижейки се за богословската подготовка на Йоан четец, се е оказала важна, въпреки че той получава добра основа от учителите в еленската килия и Хилендарския метох.

През 1818 г. четецът Йоан преминава изпитателния срок, подстриган е за монах и ръкоположен за дякон. Има разминаване от една година в сведението, което дава вече 78-годишният владика Иларион: „*на 1819 лето приехме монашески и дяконски чин от търновския митрополит*” [Иванов, Й. 1906, с. 339]. За вярна приемам 1818 г., написана в летописната бележка от Поменика, тъй като тя е отбелязана в много по-близко време до събитието, за което става въпрос. В тази същата година в Елена се подготвя Заверата с участието на Момчил Стоянов, Иван Кисьовски, Никола Бобчев и други, „*които се събирали на тайни заседания, за да обсъждат плана на въстанието в своя край*” [Радивоев, М. 1912, с. 4]. Духовното посвещение на дякон Иларион и полити-

ческото съзаклятие на еленчани вървят успоредно, но те са непознати и разделени засега.

При монашеския подстриг се дава обет за въздържание, послушание и безбрачие, а монасите се отказват от светското си име и получават духовно. В случай че монах пожелае и има данни да получи йерархическа степен, той трябва да положи изпит. За встъпване в монашество се поставят определени условия. От монасите се изисква определена възраст. Докато за постъпването в манастир няма ограничения, то за даването на монашески обет или подстриг кандидатът трябва да е навлязъл в „зряла възраст“ – от 20 години [Радкова, Р. 1986, с. 120–121, 136–137].

С това изискване за тригодишен обет се съгласува отново и рождената година на Иларион. Той е роден именно през 1799, като през 1818 вече навлиза в 20-та си година, в която може да бъде ръкоположен в дяконска степен. Има подобни примери и за други наши книжовници и духовници като Неофит Рилски и Неофит Бозвели. Същата възраст се спазва и за бъдещия епископ Иларион Макариополски. Той е роден през 1812 г. и когато навършва 20 години през 1832 г., е ръкоположен в монашески чин в Хилендарския манастир, също приемайки духовното име Иларион.

Това тайнство ръкоположение (свещенство) се нарича хиротония и отново се извършва от епископ, този път в Св. Олтар [Чифлянов, Б. 1997, с. 299]. Дяконът се ръкополага след даване на анафората. Освен в пълна литургия (Златоустова или Василиева), дякон може да се ръкоположи и по време на Пржедосвещена литургия, след великия вход.

При ръкополагане в някоя от йерархическите степени на клира манастирското ръководство предлага кандидата и изплаща на архиерея, който го хиротонисва, исканата сума. Т. Каранешев дава пример как през 1829 г. игуменът на Св. Преображенския манастир отбелязва в разходите на манастира 550 гроша, които са изплатени на търновския митрополит, за да ръкоположи монаха Серафим [Каранешев, Т., б. д., с. 30]. Долу-горе толкова ще да е била и таксата за дякон Иларион десетина години преди това.

При подстрижението дякон Иван Иванов умира за света, юношата трябва да забрави за своите светски мечти, радости и неволи и заживява вече пълноценен духовен живот под името Иларион, преминавайки изпитанието в молитва, строг пост, поклонение, отдаден и посветен на Бога.

„И бях с моя отец заедно на Йерусалим и духовния брат Паусий” [Цонев, З. 1937, с. 22; Бобчев, Н. 1938, с. 208]. Само в летописната бележка от Поменика Иларион споменава за това важно събитие и изпитание от своя живот. Неизвестно в кое време той отива със своя духовен отец Нефталим на поклонение, но го отбелязва след замонашването си, затова възможно е да е станало след 1818 г.

В „Къпиновския поменик“ по сведения на архимандрит Нестор през 1815 г. „преподобнославний архимандрит Нефталим“ – игумен на манастира отива на поклонение в Йерусалим [Петков, П., Медникаров, Х., Славов, В.

1995, с. 20–21]. Малко вероятно е с него да е тръгнал и послушникът му Йоан четец. В цитираната вече летописна бележка от Поменика ясно е записано, че той първо е посветен в дякон, а след това се отправят с архимандрит Нефталим и своя духовен брат Паисий до Божи гроб. Така или иначе младият Иларион Иванов, заедно със своя духовен наставник архимандрит Нефталим, изминава най-дългото пътуване в живота си и рано-рано става хаджия.

Иларион Иванов отива в манастира по онова време, когато са силни внушенията на българското историческо минало. Чисто българската среда в родното място и първоначалното образование в Елена и в Къпиновския манастир оказват силно влияние върху дякон Иларион – та след това той попада в Търновската митрополия почти изцяло в гръцка среда. Но няма и следа от асимилация и гърчеене у него. Петър Ников отбелязва, че *„болинството от първите наши деятели по възраждането били първоначално възторжени елини, за да се съзнаят впоследствие като българи”* [Ников, П. 1971, с. 68]. Това, което е характерно за прегърналия елинизма доктор Никола Савович, прекръстен на Пиколо, или за Панайот Добровски (Добриядес), за Райно Попович, препоръчващ обучението в българските училища да става на гръцки език, за пишешите на този език Гаврил Кръстевич и екзарх Антим I, преди „нравствената си обнова“ Васил Априлов и други наши възрожденци, не е характерно за Иларион Иванов.

Има ли влияние елинизмът в образованието на Йоан четец? Безспорно има – той знае писмено и говоримо гръцки език, учи при гръцкия монах в Елена Никола Михалюв, след това продължава при митрополит Иларион Критски, като служи в продължение на 25 години в Търновската митрополия, и преминава стъпка по стъпка цялата църковна йерархия.

За разлика от Иларион Михайловски, Иларион Иванов не е заподозрян в религиозна неблагонадежност. Бъдещият Макариополски епископ след затварянето на училището на о. Андрос на учителя Теофил Каирис е трябвало да се яви да отговаря пред комисия и да прокълне публично от амвона на патриаршеската черква в Цариград учителя си и ереста му. При Иларион Иванов не срещаме и частица от тази така ярко формирана гръкофобия, която виждаме при Паисий Хилендарски и особено носена от архимандрит Неофит Бозвели, д-р Стоян Чомаков и Драган Цанков.

Така преминават годините на образование, послушание и първоначално служение на младия дякон Иларион Иванов в Къпиновския манастир. С възможна приблизителност и известна вероятност ето как изглежда хронологично този период от неговия живот:

- 1799 г. – роден Иван Иванов;
- 806–1810 г. – първоначално образование в Елена;
- 1810–1815 г. – послушник в Къпиновски манастир „Св. Николай”;
- 1815–1818 г. – обет за послушание на четец Йоан;
- 1818 г. – подстриган за дякон с духовно име Иларион от търновския митрополит Йоаникий (1817–1821);

- неизвестно кога – поклонение до Йерусалим;
- 1818–1827/1829 г. – летописец и служение в манастира.

Бавно, постепенно и с търпение послушник Иван Иванов, Йоан четец, и дякон Иларион се изкачва по Лествицата на свещенослужителя. Още повече време отделя заедно със службата и на своето образование – от 1806 до 1827 г. – 21 години на непрекъснато обучение. Напускайки манастира, пред него е зададен нравственият идеал, посочен от епископ Климент Бранички: „*Те (калугерите) са длъжни в манастирите – далеч от света и всички негови суетни удоволствия – да водят строго подвижнически живот, а когато стане нужда, когато вярата и народността ни се намират в опасност, да излизат от манастирите и пустините си, да се разпръсват между народа и да унищожават опасността*” [Арnaudов, М. 1971, с. 318].

От наличните документи не става ясно кога точно дякон Иларион отива в Търновската митрополия. Едни автори отбелязват, че това става през 1827, а други през 1829 г. Хронологията, която записва Иларион като Кюстендилски митрополит, е обобщена и дава годините на управление на самите митрополити. Биографът му Христо Станев пише, без да посочи откъде черпи информация, че Иларионовият престой в Къпиновския манастир е от 1810 до 1829 г. [Станев, Х. 2005, с. 66] Последната година е отбелязана и в летописната бележка на Йоан четец в Къпиновския поменик и може да се приеме като горна граница на оставането му в светата обител, при все че той навярно доста често се е връщал там.

В своите кюстендилски автобиографични бележки митрополит Иларион отбелязва съдбоносните събития, които се разиграват по време на Гръцката завера: „*Той [търновският митрополит Йоанкиий] отиде в Цариград на 1821: Тогази убесиха патриарха Григория и търновския Йоаникий. После дойде в Търново митрополит Иларион. При него седях 15–16 години и отчасти приех образование и от него...*“ [Иванов, Й. 1906, с. 339–340]. Наследник на Търновската митрополитска катедра, след като патриарх Григорий е обесен на връх Великден (22 април 1821 г.), става Иларион Критски (1821–1827 и 1830–1838). Отново крайно лаконичен е дядо владика, като, без да изпада в подробности, набелязва важните лица и събития от епохата и своя живот.

Можем ли обаче напълно да му се доверим? Иларион Критски управлява в първия си период 6 години, а при второто си идване – 7 години (почива на 8 февруари 1838 г.), или всичко 13 години. Дали в спомените си прибавя и трите години временно управление на бившия серски владика Константиний (1827–1830), и така се получават тези 15–16 години служение? Общо са точно толкова, само ако Иларион е в митрополията от самото начало на управлението на Иларион Критски, т.е. от 1821 г. През 1851 г. в документ, изготвен от митрополията при подготовката на Иларион за ловчански епископ, е документирано, че той „*живя цели 25 години наред и заслужи без прекъсване на четирима митрополити и на всичките се яви достоен и благороден*” [Попгеоргиев, Й. 1906–1907, с. 34–35]. Това означава, че пристигането му в Търново е приб-

лизително към 1827 г. Младият духовник попада в нова обстановка по времето на поредната руско-турска война (1828–1829 г.), и когато Юрий Венелин издава своя труд „Древните и сегашни българи“.

След като йеродякон Иларион се установява в Търновската митрополия при владиката Иларион Критски, със сигурност не прекъсва общение и молитва със своя духовен наставник архимандрит Нефталим, а вече от 1840 г. е натоварен и със задължението да отговаря за Къпиновския манастир. За привличането и началните му стъпки в Търново оказва благотворно влияние дългогодишният протосингел на Иларион Критски архимандрит х. Неофит Хилендарски. За него се знае изключително малко, при все че представлява една интересна личност от Ранното възрождане. Ив. Радев добавя важни сведения за него, като твърди, че бившият търновски митрополит Констандий при избора си за патриарх (1834–1835) го взема със себе си в Цариград за архидякон. В екипа му е още един хилендарски монах, Йосиф, който е архидякон на Кюстендилския митрополит, по-късно духовник в Хилендарския метох в Елена [Арnaudов, М. 1971, с. 462]. След това Неофит Хилендарец се завръща в Търново и става викариен епископ на митрополит Иларион Критски [Радев, И. 2000, с. 99]. Юрдан Трифонов посочва още факти за този малко познат и непроучен досега духовник: „Колкото за архимандрит Неофит Хилендарец, за когото Шишков мисли, че уж бил грък, той наистина е бил дългогодишен протосингел при митрополит Иларион, но е бил чист българин, патриот, дългогодишен учител в Елена, отдето е бил родом. Името на този родолюбец, ревнител за българската книжнина, редовно се среща между спомоществователите от Търново на български книги, печатани по времето на Илариона Критски като „Преподобнейший Архимандрит и Протосингел Терновскаго Митрополита г. х. Неофит Хилендарец“ [Трифонов, Ю. 1917, с. 11]. Това отбелязване става през 1837 г., когато към протосингела на митрополита, епископ Неофит Хилендарски, се обръщат за съвети и средства. Заедно с него личи и името на „преподобнейший Иеродякон святоторновскаго, Г. Иларіон.“

Какви качества вижда митрополит Иларион Критски в скромния монах, за да го приеме на служение в Търновската митрополия? Освен добър четец, йеродякон Иларион има отличаващо се поведение на безукорен монах, спазващ всички заповеди и канони, стигащ до аскетизъм. Пловдивският митрополит Кирил и сетнешен български патриарх (1953–1971) го характеризира като „човек строг и ревнител на църковната дисциплина“ [Кирил Пловдивски, Митрополит Натанаил..., с. 116].

Всички биографи на Иларион пропускат да назоват служението му при Констандий (1828–1830), бивш Кюстендилски митрополит, заменил на търновската катедра Иларион Критски. Самият той също не го отбелязва в автобиографичните си бележки. Може би, защото служи за кратко, както изтъква това Ив. Гошев в своето изследване за Трявна [Гошев, И. 1930, с. 224]⁷. Със сигур-

⁷ „По липса на сведения не споменавам нищо за владиката Константин, вероятният заместник (епископ) на Иларион Критски през 1828–1830 г.“ (с. 214).

ност йеродякон Иларион продължава служението си и при този търновски владика, в краткия период между двете идвания на Иларион Критски.

Владиката Иларион Критски спасява много от своите служители, участници във Велчовата завера, като ги „заточва“ в отдалечени манастири. Такъв е случаят с отец Сергей от с. Руховци, изпратен в Мъглиж. Точно след тези събития йеромонах Иларион е назначен начело на монашеското братство на катедралния храм „Св. св. Петър и Павел“ в Търново.

През злополучната за българското националноосвободително движение 1835 г. е съборен в Елена старият параклис и започва издигането на голям и красив храм „Успение на Пр. Богородица“. Строителството става с благословията на митрополит Иларион Критски. На 28 август 1837 г. той го освещава, като е напълно сигурно подобаващото присъствие и на йеродякон Иларион в свитата на търновския митрополит.

През същата година в Търново идва султанът реформатор Махмуд II (1808–1839), чието посрещане сам Иларион Критски описва подробно в старата Търновска кондика, споменавайки, че присъстват освен него и епископът му, Йосиф Аксиополски, 50 местни свещеници, 35 анагности и 6 дякони, между които на първо място е и йеродякон Иларион Иванов [Гошев, И. 1930, с. 216].

За да постъпи в Къпиновския манастир и стане послушник, от Иван Иванов не се е изисквало никакви по-особени качества, но за да стане четец, най-малкото е необходим хубав глас, безупречно познаване и овладяване на Апостолското слово. Никой от изследователите му не изтъква този факт. Любовта към словото ще да са посеяни в него още от първите му учители в Хилендарския метох, онези монаси изповедници, с призванието на поклонничеството, на ежедневното изпитание на духовното и физическото тяло. Отрано е призван Иларион Иванов за църковно служение, за да се превъплъти от един плах юноша, пасящ бащините овце, та да пристъпи манастирските двери, уверено да отбелязва летописа по страниците на Къпиновския поменик, за да стане доверен йеродякон и протосингел в Търновската митрополия.

Образованието на Иларион продължава твърде дълго – до навършване на 27-годишна възраст. Т. Васильов го нарича „*вещ църковник със слабо образование*“, т.е. такъв каквито тогава бяха повечето гръцки владици в България” [Васильов, Т. 1920, с. 110]. А Христо Стамболски, който добре го познава, го нарича „*прост и необразован човек*“, макар че не един път подчертава, че при тържествени случаи той произнасял „*трогателно словце*“, или „*обстойна реч*” [Стамболски, Х. 1927, с. 183]. Иларион Иванов преминава солиден курс на обучение за началото на XIX в. Та колко от тогавашните българи имат „манастирско образование“. Едва през 1838 г. руският император Николай I разрешава да се приемат на учение в Кишинев българи [Ников, П. 1971, с. 73]. Малко, нищожно малко хора, които тогава са прагматично ориентирани и настроени за усвояване на професия. И епископ Софроний Врачански, още като свещеник Стойко Владиславов, и бъдещият епископ Иларион Макариополски преминават през това занятие – единият, условен да учи занаят от

11-тата до 21-та си година, вторият става чохаджия в Търново, като отваря свой дюкян, при все и с капитал на баща си. Тогава българите са – по думите на Софроний Врачански – „*орачи, прости, неучени, некнижни, неграмотни*“. Едва ли можем да пренасяме знанието от една следваща епоха, каквато е тази на 40-те и 50-те години на XIX в., когато се развива с бързи темпове просветното движение по българските земи и се отварят множество светски училища, а мнозина българи се учат вече в чужбина и се завръщат със солидно образование. Не може да се сравнява времето на 20-те години, когато учените мъже по българските земи са много малко – Васил Априлов, Иван Селимински, Никола Пиколо, Неофит Рилски, Райно Попович и др.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Арnaudов, М. 1971 – М. Арnaudов. Неофит Хилендарски Бозвели. Живот, дело, епоха. Т. I, София, 1971. [M. Arnaudov. Neofit Hilendarski Bozveli. Zhivot, delo, epoha. T. I, Sofia, 1971.]

Асенов, П. 1968 – П. Асенов. Първи граматници, даскали и книжовници. Килийни училища. – В: Еленски сборник. София, 1968, 53–58. [P. Asenov. Parvi gramatitsi, daskali i knizhovnitsi. Kiliyni uchilishta. – V: Elenski sbornik. Sofia, 1968, 53–58.]

Асенов, П. 1968 а – П. Асенов. Поп Андрей Робовски (очерк по материали на Милан Радивоев). – В: Еленски сборник. София, 1968, 243–252. [P. Asenov. Pop Andrey Robovski (ocherk po material na Milan Radivoev). – V: Elenski sbornik. Sofia, 1968, 243–252.]

Асенов, П. 1968 б – П. Асенов. Иларион Ловчански епископ – Кюстендилски митрополит. – В: Еленски сборник. София, 1968, 253–256. [P. Asenov. Ilarion Lovchanski episkop – Kyustendilski mitropolit. – V: Elenski sbornik. Sofia, 1968, 253–256.]

Бобчев, Н. 1925 – Н. Бобчев. Първият биограф на Иларион Макариополски – Милан Т. Радивоев. – В: Арnaudов, М. Иларион Макариополски. Митрополит Търновски. 1812–1875. Биография, спомени и статии. (за 50-годишнината от смъртта му). София, 1925. [N. Bobchev. Parviyat biograf na Ilarion Makariopolski – Milan T. Radivoev. – V: Arnaudov, M. Ilarion Makariopolski. Mitropolit Tarnovski. 1812–1875. Biografia, spomeni i statii. (za 50-godishninata ot smartta mu). Sofia, 1925.]

Бобчев, Н. 1938 – Н. Бобчев. Еленски ликове – Иларион Ловчански. – В: Еленски сборник, кн. II. София, 1938, 205–228. [N. Bobchev. Elenski likove – Ilarion Lovchanski. – V: Elenski sbornik, kn. II. Sofia, 1938, 205–228.]

Бобчев, С. 1938 – С. Бобчев. Еленско през време на турското владичество. – В: Еленски сборник, кн. II. София, 1938. [S. Bobchev. Elensko prez vreme na turskoto vladichestvo. – V: Elenski sbornik, kn. II. Sofia, 1938.]

Васильов, Т. 1920 – Т. Васильов. Иларион Ловченски и църковният въпрос. – Духовна култура, год. I, 1920, кн. 1–2, 109–114. [T. Vasilyov. Ilarion Lovchanski i tsarkovniyat varpos. – Duhovna kultura, god. I, 1920, kn. 1–2, 109–114.]

Гошев, И. 1930 – Ив. Гошев. В Трявна през времето на последните търновски гръцки владци (1820–1870). – Българска историческа библиотека, год. III, 1930, т. 2, 224–225. [Iv. Goshev. V Tryavna prez vremeto na poslednite tarnovski gratski vladitsi (1820–1870). – Balgarska istoricheska biblioteka, god. III, 1930, t. 2, 224–225.]

Дичев, М. 1931 – М. Дичев. Градиво за историята на Елена. – В: Еленски сборник, кн. I. София, 1931. [M. Dichev. Gradivo za istoriyata na Elena. – V: Elenski sbornik, kn. I. Sofia, 1931.]

Златарски, В. 1901 – В. Златарски. Материали за биографията на покойния дядо Иларион Ловчански. – Приложение на Църковен вестник, кн. III. София, 1901, 28–56. [V. Zlatarski. Materiali za biografiyata na pokoynia dyado Ilarion Lovchanski. – Prilozhenie na Tsarkoven vestnik, kn. III. Sofia, 1901, 28–56.]

Иванов, Й. 1906 – Й. Иванов. Северна Македония. Исторически издирвания. София, 1906. [Y. Ivanov. Severna Makedonia. Istoricheski izdirvania. Sofia, 1906.]

Каранешев, Т., б.д. – Т. Каранешев. История на общежитийния манастир, б.д. [T. Karaneshev. Istorina na obshtzhetiyنيا manastir, b. d.]

Миятев, К. 1936 – Кр. Миятев. Капиновският поменик. – ГНМ, 4, 1932/1934. София, 1936, 255–260. [K. Miyatev. Kapinovskiyat pomenik. – GNM, 4, 1932/1934. Sofia, 1936, 255–260.]

Ников, П. 1971 – П. Ников. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. София, 1971. [P. Nikov. Vazrazhdane na balgarskia narod. Tsarkovno-natsionalni borbi i postizhenia. Sofia, 1971.]

Петков, П., Медникаров, Х., Славов, В. 1995 – П. Петков, Хр. Медникаров, В. Славов. Родени от Балкана: Дейци на науката, изкуството, културата, стопански дейци, военни дарители, общественици от гр. Елена и Еленския край. София, 1995. [P. Petkov, Hr. Mednikarov, V. Slavov. Rodeni ot Balkana: Deytsi na naukata, izkustvoto, kulturata, stopanski deysci, voenni dariteli, obshtstvenitsi ot gr. Elena i Elenskia kray. Sofia, 1995.]

Кирил Пловдивски, Митрополит Натанаил... – Кирил Пловдивски. Натанаил, митрополит Охридски и Пловдивски (1820–1906). София, 1952. [Kiril Plovdivski. Natanail mitropolit Ohridski i Plovdivski (1820–1906). Sofia, 1952.]

Максим Пловдивски, Спомени... – Максим Пловдивски. Спомени. – В: Ловеч и Ловчанско. Географско, историческо и културно описание, кн. II. София, 1930, 76–78. [Maksim Plovdivski. Spomeni. – V: Lovech i Lovchansko. Geografsko, istorichesko i kulturno opisanie, kn. II. Sofia, 1930, 76–78.]

Максим Пловдивски, Стари спомени... – Максим Пловдивски. Стари спомени от Ловеч. – В: Сборник „Ловеч и Ловчанско. Географско, историческо и културно описание. Кн. III. София, 1931. [Maksim Plovdivski. Stari spomeni ot Lovech. – V: Sbornik „Lovech i Lovchansko. Geografsko, istorichesko i kulturno opisanie. Kn. III. Sofia, 1931.]

Попгеоргиев, Й. 1904 – Й. Попгеоргиев. Град Елена. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество. София, LXV, 1904. [Y. Popgeorgiev. Grad Elena. – Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo. Sofia, LXV, 1904.]

Попгеоргиев, Й. 1906 – 1907 – Й. Попгеоргиев. Материали по черковната борба. – В: СбНУНК, 190–1907, кн. 22–23, 1–80. [Y. Popgeorgiev. Materiali po cherkovnata borba. – V: SbnUNK, 1906–1907, kn. 22–23, 1–80.]

Поп Йовчо от Трявна, Летопис и родословие... – Поп Йовчо от Трявна. Летопис и родословие. Под редакцията на Ив. Радев и Т. Моллов. В. Търново, 1995. [Pop Yovcho ot Tryavna. Letopis i rodoslovie. Pod redaktsiyata na Iv. Radev i T. Mollov. V. Tarnovo, 1995.]

Радев, И. 2000 – Ив. Радев. История на В. Търново. XVIII–XIX век. В. Търново, 2000. [Iv. Radev. Istorina na V. Tarnovo. XVIII–XIX vek. V. Tarnovo, 2000.]

Радев, И. 2008 – Ив. Радев. Таксидиотство и таксидиоти по българските земи през XVIII–XIX век. София, 2008. [Iv. Radev. Taksidiotstvo i taksidioti po balgarskite zemi prez XVIII–XIX vek. Sofia, 2008.]

Радивоев, М. 1912 – М. Радивоев. Биография на Ивана Николов Момчилов с кратък очерк на просветната му дейност (1819–1869). София, 1912. [M. Radivoev. Biografija na Ivana Nikolov Momchilov s kratak очерк на просветната му дейност (1819–1869). Sofia, 1912.]

Радкова, Р. 1986 – Р. Радкова. Българската интелигенция през Възраждането. София, 1986. [R. Radkova. Balgarskata inteligentsia prez Vazrazhdaneto. Sofia, 1986.]

Радкова, Р. 2004 – Р. Радкова. Промени в традиционното религиознодогматично училище. – В: История на Българите. Т. II. Късно средновековие и Възраждане. София, 2004. [R. Radkova. Promeni v traditsionnoto religioznodogmaticchno uchilishte. – V: Istoria na Balgarite. T. II. Kasno srednovekovie i Vazrazhdane. Sofia, 2004.]

Стамболски, Х. 1927 – Хр. Стамболски. Автобиография, спомени и пр. Т. II. София, 1927. [Hr. Stambolski. Avtobiografia, spomeni i pr. T. II. Sofia, 1927.]

Станев, Х. 2005 – Хр. Станев. Книга за Еленския край, историко-демографски очерк за населението и селищата. В. Търново, 2005. [Hr. Stanev. Kniga za Elenския край, istoriko-demografски очерк за населението и selishtata. V. Tarnovo, 2005.]

Станев, Х. 2008 – Хр. Станев. Андрей Попдойнов Робовски (1801–1858). – В: Еленски ликове. Биографични очерци за видни еленчани. В. Търново, 2008. [Hr. Stanev. Andrey Popdoynov Robovski (1801–1858). – V: Elenски likove. Biografichni ochertsi za vidni elenchani. V. Tarnovo, 2008.]

Станимиров, С. 1930 – Ст. Станимиров. Из черковната история на град Ловеч. – В: Ловеч и Ловчанско. Географско, историческо и културно описание, кн. II. София, 1930, 28–52, 70–81. [St. Stanimirov. Iz cherkovnata istoria na grad Lovech. – V: Lovech i Lovchansko. Geografsko, istorichеско i kulturno opisanie, kn. II. Sofia, 1930, 28–52, 70–81.]

Трифонов, Ю. 1917 – Ю. Трифонов. Преданието за изгорена старобългарска библиотека в Търново. – Сп. на БАН, 14, Клон историко-филологически и философско-обществен, 1917, № 8. [Yu. Trifonov. Predanieto za izgorena starobalgarska biblioteka v Tarnovo. – Sp. na BAN, 14, Klon istoriko-filologicheski i filosofsko-obshchestven, 1917, № 8.]

Урумов, И. 1932 – Ив. Урумов. Из черковната история на гр. Ловеч. – В: Ловеч и Ловчанско. Географско, историческо и културно описание, кн. IV. София, 1932, 244–246. [Iv. Urumov. Iz cherkovnata istoria na gr. Lovech. – V: Lovech i Lovchansko. Geografsko, istorichеско i kulturno opisanie, kn. IV. Sofia, 1932, 244–246.]

Цонев, З. 1937 – Зв. Цонев. Старини из Българска земя. Т. I. Пловдив, 1937. [Zv. Tsonev. Starini iz Balgarska zemya. T. I. Plovdiv, 1937.]

Чифлянов, Б. 1997 – Бл. Чифлянов. Литургика. София, 1997. [Bl. Chiflyanov. Liturgika. Sofia, 1997.]